

AMIR TEMURNING “BESH YILLIK YURISHLARI” DAVRIDA YAQIN SHARQDAGI SIYOSIY VAZIYAT

Ulug‘bek Artikbayevich Abdullayev

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti dotsenti

ANNOTATSIYA

Tarixchilar, jumladan Hofizi Abru va Sharafiddin Ali Yazdiylar Amir Temurning 1392–1396-yillarda amalga oshirgan “Besh yillik yurishlar” haqida o‘z asarlarida malumot beradi. Yaqin Sharq mamlakatlariga qilingan bu muvaffaqiyatli yurish davomida Mozandaron, Janubiy Eron (muzaffariylar), jaloiriylar, Kichik va Katta Luriston hukmdorlari to‘la itoatga keltirildi. Maqolada Amir Temur yurishlari natijasida Yaqin Sharqdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar sharq mualliflari asarlari orqali talqin qilinadi.

Kalit so‘zlar: “besh yillik yurish”, Mozandaron, Janubiy Eron, Bag‘dod, Muzaffariylar, Jaloyiriylar, Kichik va Katta Luriston.

ABSTRACT

Historians Hafizi Abru and Sharafuddin Ali Yazdi provide information in their works about the "Five-year campaigns" of Amir Temur in 1392-1396. During this successful campaign to the countries of the Middle East, the rulers of Mozandaran, Southern Iran (Muzaffaris), Jaloiris, and Small and Big Luristan were completely subjugated. In the article, socio-political processes in the Middle East as a result of Amir Temur's campaigns are interpreted through the works of eastern authors.

Keywords: “five-year march”, Mozandaran, Southern Iran, Baghdad, Muzaffaris, Jaloyirs, Small and Big Luristan.

KIRISH

Amir Temur ko‘p yillik faoliyati davomida o‘z siyosiy maqsadlarini amalga oshirish uchun kuchli markazlashgan davlat barpo etish va uni mustahkamlash yo‘lida tinimsiz kurash olib bordi. Amir Temurning Yaqin Sharq mamlakatlaridagi faoliyatiga ham bevosita yuqoridagi siyosatning mantiqiy davomi, uning tarkibiy qismi sifatida qarash lozim. Avvalo, Sohibqiron bu hududlarga qanday maqsadlar bilan kelganini aniqlash muhim. Tarixiy voqealar jarayoniga xolis yondashilsa, Amir Temur mazkur hududlarga faqat istilochilik niyati bilan kelmaganini sezish qiyin emas. Buni Gurjiston, Shom (Suriya) va Usmonli turklarga mansub yerlarni o‘z mamlakati tarkibiga

qo'shib olmagan ham ochiq ko'rsatib turibdi. Amir Temurning faoliyatiga bag'ishlangan arab, fors manbalarida uning Yaqin Sharq mamlakatlariga nisbatan olib borgan siyosati va diplomatik munosabatlari haqida qisman ma'lumotlar mavjud, lekin XX-XXI asr boshlarida yaratilgan ilmiy tadqiqotlarda bu masala yuzasidan qisqacha fikrlar mavjud, xolos. Ularni umumlashtirish va chuqur tahlil etish o'zbek davlatchiligi va diplomatik munosabatlarini yoritish, Amir Temurning sharq xalqlari tarixida tutgan o'rni va rolini belgilashda muhim ahamiyatga ega.

MUHOKAMA

Amir Temur davri tarixi haqida asar yozgan muarrixlar Hofizi Abru va Sharafiddin Ali Yazdiy 1392-1396-yillardagi Amir Temurning harbiy yurishlariga "besh yillik yurish" deb nom berganlar.

«Tavochilarg'a farmon bo'ldikim, «Atrof va javonibg'a borib cherikka jar yeturgaykim, besh yillik yarog'larini (tayyor) qilib, hozir bo'lg'aylar»[1;143]. Yaqin Sharq mamlakatlariga qilingan bu muvaffaqiyatli yurish davomida Mozandaron, Janubiy Eron (muzaffariylar), jaloiriylar, Kichik va Katta Luriston hukmdorlari to'la itoatga keltirildi. Bular orasida katta mavqega ega bo'lgan Sulton Ahmad jaloyir uzil-kesil mag'lub bo'lib, Bag'doddan zo'rg'a qochib chiqqani va Mamluk sultonlari huzuridan boshpana topgani ma'lum.

To'xtamish bilan og'ir janglar ketayotgan paytda Amir Temurning yo'qligidan foydalangan ba'zi mahalliy hokimlarda isyonchilik, bo'ysunmaslik mayli paydo bo'ldi. Endi siyosiy vaziyat o'zgarib, Eron va Yaqin Sharqda Amir Temurga qarshi kurasha oladigan kuchlar kam qolgan edi. Qamariddin boshchiligidagi mo'g'ul xonlarining qarshiligi sindirilgan, To'xtamish havfi bartarf etilgan edi. Sohibqiron qulay vaziyatni boy bermasdan, 1392-yil 7-iyunda navbatdagi "besh yillik yurish"ga o'tlanadi. Bu safardan ko'zlangan asosiy maqsad quyidagilardan iborat edi:

1. Erondagi isyonkor hokimlarni qayta bo'ysundirish;
2. Ozarbayjon va Gurjistondagi mavqeini mustahkamlash;
3. Sulton Ahmad Jaloyir va Qora Yusuf turkmanlarning hukmronligiga chek qo'yish;
4. Misr mamluklarini o'ziga tobe qilish.

Mana shu ulkan vazifani amalga oshirish avvalgi yurishlardagi kabi islom ahkomlarini mustahkamlash, karvon yo'llari osoyishtaligini ta'minlash, el-yurtga zulm qilayotgan zolim hukmdorlarni jazolash shiori ostida o'tkaziladi.

Amudaryodan o'tgan Amir Temur qo'shini dastlab Mozandaron hududlariga kirib boradi. Kaspiy dengizining janubidagi Omul va Sori viloyatlari qayta zabt etiladi[2;55]. Sori

hokimi Said Sayfiddin xotinlari bilan Xorazmga, o'g'illari Toshkentga, ba'zi yaqinlari esa Samarqandga jo'natiladi[3;20].

So'ngra Fors viloyatiga muzaffariylar ustiga yurish boshlanadi. U yerda Shoh Mansur Shoh Shujoning vasiyatiga zid o'laroq zo'rlik bilan hokimiyatni egallab olib, Sheroz qal'asini o'ziga maskan etgandi. Sheroz yaqinidagi urushda Shoh Mansur shiddat bilan jang qildi. Xatto bir gal qattiq hujumga o'tib, Amir Temur turgan joygacha bostirib bordi, ammo baribir mag'lubiyatdan qutula olmadi. U jangda halok bo'ldi[4;20]. Uning yurti va butun davlati Mironshoh mirzo ixtiyoriga berildi. Nizomiddin Shomiy bu haqda shunday yozadi: "Muhammad Muzaffarning avlodi va nabiralari u mamlakatni egallab, har biri biron shahar va mavzeda o'z nomiga sikka urdirib (ya'ni tanga zarb qilib – U.A.), hutba o'qitgan, "Yaqin qarindoshlar bir-birlariga chayondekdurlar" (degan maqol timsolida) bir-birlarining qoni, nomusi va mol-mulkiga tajovuz qilib kelayotgan edilar. Shu bois barcha raiyatlar doim turli hodisalar ostida ezilib, xorlik va ranju mashaqqat jabrini tortib, fuqaro holiga beqarorligu alg'ov-dalg'ovchilik yo'l topgan, mamlakat ishlari o'z tartibu intizomidan chiqib ketgan edi"[5;149-155]. Shu tufayli muzaffariylar jangda mag'lub bo'lgach, mamlakatning hamma katta-kichiklari Amir Sohibqiron huzuriga yig'ildilar. Raiyat va mamlakat aholisi (muzaffariylarning) zo'ravonliklari va xalqqa o'tkazgan jabru-zulmlari haqida arz qildilar. "Agar Amir Sohibqiron yana bir bor mamlakat jilovini ularning qo'liga bersalar, ularning zo'ravonlik va jabru sitam qo'lini xalq ustidan daf qilmasalar, butun aholi xorlik maydonida oyoq ostida qolib, halok bo'lg'usidir"[6;179-180]. Xalqning bu adolatli talabi qondiriladi, muzaffariylar sulolasi tugatilib, mamlakat amirzoda Umarshayxga suyurg'ol sifatida beriladi, u hokimi mutlaq qilib tayinlanadi. Sheroz lashkarining hammasi uning xizmatiga o'tadi[7;180].

Bu kezlarda Kichik Osiyo va Yaqin Sharqda siyosiy vaziyat keskinlashib bormoqda edi. Usmonli davlati hamon o'zini mustahkamlab olmagan. Sivas-Qaysari tevaragida Qozi Burhoniddin Ahmad va Usmonli davlatiga shunchaki tobe Qaramon o'g'illari, Arzinjonda Arzinjon amirlari, Marash atrofida Dulqodirlar, Kichik Osiyoning janubi sharqida Oqquyunlilar hukm surardi. Bu ulkan hududda siyosiy birlik yo'q edi. O'rta Sharqda siyosiy ta'sirga qodir birgina Mamluklar davlati bor edi, xolos. Uning ta'sir doirasi Malatiyaga qadar cho'zilganiga qaramay, ichki urushlar tufayli ancha holdan toygandi[8;180].

Turk olimi, doktor Erol Gungor ham parchalanib ketgan Kichik Osiyo (Anatoliya)da Ertene o'g'illari, Dulqodir o'g'illari, Ramazon o'g'illari, Garmiyon o'g'illari, Jondor (Isfandiyor) o'g'illari, Oydin o'g'illari, Saruxan o'g'illari, Qaraman o'g'illari, Mentesh

o'g'illari, Karasi o'g'illari, Ichki Anatoliya bekliklari kabi kichik-kichik hukmdorlar boshqaruvni egallagani, o'zaro nizolar, ichki urushlar bu hududlar aholisini og'ir ahvolga solib qo'ygani haqida yozadi[9;3].

Fors va Mozandarinni qo'lga olgan Amir Temur Yaqin Sharqdagi harbiy vaziyatdan yaxshi xabardor edi. Shuning uchun u katta qo'shini bilan 1393-yil avgust oyida Bag'dodga qarab yurdi. Bu paytlarda Arab Iroqida Sulton Ahmad jaloyir ibn Uvays hukmronlik qilardi. Bundan o'n yil avval uch yillik urush paytida u Tabrizga xujum qilib talon-taroj o'tkazgan edi. So'ng mag'lubiyatga uchrab, Bag'dodga qochib qutulgandi. Endi Amir Temur uni jazolashga qat'iy qaror qiladi. Shu kezlarda turli savdogarlar, haj safariga xohish bildirganlar hamda mamlakat aholisidan Sohibqironga ko'plab shikoyatlar tushdi. Bu Sohibqironning harbiy siyosatidagi usullardan biri bo'lishi mumkin. Ular sultonning zolimligi, karvon yo'llarida qaroqchilikni kuchaytirib yuborgani, shariat qoidalaridan chekinib, turli axloqsizliklar va ichkilikbozlik avj olganidan noroziligini bildirgan edilar[10;120-136]. Bunday shikoyatlar ham Bag'dodga qarshi yurishning tezlashishiga sabab bo'ldi.

Bu haqda Ibn Arabshoh ham qimmatli ma'lumotlar beradi: "Sulton Ahmad Iroq yerlariga egalik qilgach, jinoyatkor qo'lini cho'zib, shafqatu ezgulik qanotlarini yig'ib oldi. U o'ziga va raiyalariga zulm qilib, kechayu kunduzni jabru-jafoyu, fasod ishlar (qilish) bilan o'tkazdi. Keyin u fisqu fujurda me'yorida oshib, zohirona jinoyatlaru ochiq-oydin yovuzliklar qila boshladi. U qon to'kishni ezguliklarni talash va nomuslarni tahqirlashda vosita qildi.

Aytishlaricha, Bag'dod ahli undan nafratlanib, uning dastidan Temurdan madad so'rab arz qilganlar"[11;157-159].

Ayni shu kezlarda Amir Temurga piri Said Barakadan xat keladi. Unda: "Arab Iroqi va Ajam Iroqining qahramoni, (Ollah) ikkinchi Iroqni ham senga taqdim etdi"[12;137], – deb yozilgan edi. Bu bashorat va da'vat Sohibqironni ruhlantiradi. Dastlab Sulton Ahmad jaloyir huzuriga Bag'dod lashkarlarining qay ahvoldaligi, yurish-turishi, qudrati haqida ma'lumotlar olib kelish uchun elchi yuborishga kelishildi. Elchi Bag'doddan: "Sulton Ahmad ikki ko'zli bir bo'lak go'sht ekan" degan mazmunda xat yubordi[13;62].

Bag'doddagi siyosiy vaziyat va lashkarlarning qay ahvoldaligini yaxshilab o'rgangan Sohibqiron hujumga o'tib, sentyabr o'rtalarida shaharga yetib keladi. Ammo Sulton Ahmad Amir Temur kelishidan avval shaharni o'z holiga tashlab, g'arbga qochgan edi. U Bag'dodni tashlab chiqarkan, Dajla daryosidagi kemalarni cho'ktirib, ko'priklarni yoqib, Xilla tomoniga yo'naldi va orqasidan quvib kelayotganlardan arang qochib qutulib, Damashqqa yashirindi. Nizomiddin Shomiy Amir Temur

askarlarining jasoratini shunday ulug'laydi: "Tong otgach, lashkarlar guruh-guruh va favj-favj bo'lib yetib keldi. Muhammad Ozod mardonalik ko'rsatib suvdan o'tdi. U tomondagi kemalarni bu tomonga keltirdi. Askarlar esa kemaga qaramay, Dajla daryosidan havodagi qushdek va suvdagi nahangdek suzib o'tdilar"[14;184].

NATIJALAR

XIV asrning oxirgi choragida Yaqin Sharq maydonida muhim mavqe egallagan Sulton Ahmad bilan Amir Temur munosabatlari haqida sharqshunos S. G'ulomov maxsus bir tadqiqot e'lon qilganligini shu o'rinda aytib o'tish kerak[15;58].

Sohibqiron bu hukmdorga munosabatda ham diplomatik vositalar orqali ish tutishni afzal ko'rgan. Shoh Mansur halok bo'lib, muzaffariylar sulolasi barham topganidan keyin Amir Temur Sulton Ahmad Jaloyirni itoatga chorlab maktub yuborgan. Eron tarixchisi Abdulhusayn Navoiy tomonidan Tehronda 1963 yilda nashr etilgan «Asnod va makatiboti tarixi Iron az Teymur to shoh Ismoil» nomli to'plamdan joy olgan bu maktub mazmuni quyidagicha:

«Ahmad Jaloyir podshohona inoyatlarga sazovor, bahramand va noil bo'ldilar. Muzaffar bayroqlarimiz, g'alaba shior tug'larimiz va marhamat nishonli lashkarlarimiz Sheroz tomonga qaytdi. Nomansur Mansur qariyb o'n ming otliq askar bilan o'zini g'olib lashkarlarga qurbon etdi va changu g'ubor singari havoga tarqalib ketdi.

Bugun agar sen o'zligingni tanisang, biz ham seni va arkoni davlatingni taniymiz. Hukm shuki, (Ahmad Jaloyir) oyog'i bilan emas, boshi bilan yurib, har qanchalik tezroq arsh martabali va kayvon rutbali olampanoh dargohga yetib kelsa va borgoh tuprog'ini ko'ziga to'tiyo qilsa, shunda umid bordurkim, u cheksiz podshohona inoyatlarga musharraf bo'lgay»[16;196-200].

Ammo uzoqni ko'ra bilmagan Sulton Ahmad Jaloyir bu taklifni tamomila rad etib, Sohibqiron shaxsiga qarata o'ta qo'rs va qo'pol iboralarni qo'llagan[17;199].

Ko'ramizki, o'z siyosiy e'tiqodiga qattiq amal qilgan Sohibqiron murosamadora yo'lini izlaydi, ammo o'z shaxsini haqorat qilinishiga, izzat-nafsi yerga urilishiga aslo yo'l qo'ymaydi. Buning ustiga Sulton Ahmad Jaloyir zulmi, yomon xulq-atvori bilan xaloyiq o'rtasida o'z qadr-qimmatini yo'qotib bo'lgan, hukmdorlikka nomunosib shaxs bo'lib qolgan edi. Bunday nomatlub kishilarni esa u yaqiniga yo'latishni xohlamas edi. Ortiqcha kibru havo Sulton Ahmad Jaloyirni mag'lub etadi. U uzoq yillar quvg'inda yashaydi. Amir Temur vafotidan keyin yana taxtni egallaydi, ammo ko'p hukm sura olmaydi. Bir vaqtlar qadrdoni, do'sti bo'lib yurgan Qora Yusuf turkman tomonidan 1410 yilda o'ldiriladi.

1394-yilda Amir Temur o'z qo'shiniga orqaga qaytishga farmon berdi, bu hol ba'zi tarixchilar qayd etganidek, Barquq armiyasidan qo'rqib, chekinish emas, navbatdagi kuchli manevr edi. U Barquq ustiga yurish boshlasa ham, Kichik Osiyoga kirsam ham o'z orqasida birlashgan kuchli raqiblar jiddiy havf solishini yaxshi anglagan edi. Mohir sarkarda bo'lgan Sohibqiron bir necha yov o'rtasida qolishni xohlamasdi. Eng qulay yo'l – bu raqiblarni yakka-yakka holda parchalab tashlab, mag'lub etish edi. Shuning uchun u eng to'g'ri yo'lni tanladi: o'z qo'shini va ulkan mamlakatiga tinimsiz tajovuz qilishdan tiyilmayotgan To'xtamishni – kuchli Oltin O'rda xonligini yo'qotishni birinchi darajali vazifa sifatida belgiladi va bu rejani muvaffaqiyatli tarzda amalga oshirdi (bu haqda alohida to'xtalamiz – U.A.). U harbiy va siyosiy jihatdan to'g'ri yo'l tanlaganini keyingi voqealar to'la tasdiqladi. Amir Temurning juda uzoqni ko'zlab, orqaga qaytganini to'g'ri baholay olmagan mag'rur, kaltabin hukmdorlar keyinchalik qattiq dog'da qoldilar[20;253-262].

1393-yil qishida Mozandaranni qo'lga kiritgan Amir Temur Kichik Osiyo va Suriya ichkarisiga yurishga hozirlik ko'ra boshladi. Kichik Osiyo va Yaqin Sharqning siyosiy tuzilmalaridagi mavjud ahvol va o'zaro nizolar unga nihoyatda qo'l kelgan edi. Amir Temurning bu o'lkalarga yurishga otlantirgan yana bir sabab shuki, u bu yerlarning katta qismi Chingizxon va o'g'illariga taalluqli deb bilar va o'zini ularning merosxo'ri deb e'lon qilgan edi.

XULOSA

Amir Temurning Kichik Osiyo va Mamluklar Sultonligi qal'alari va shaharlari yaqinida paydo bo'lgani, ayniqsa Kichik Osiyo va Suriyani qo'lga kiritishga hozirlanayotganligi xabari qo'shni davlatlarni qattiq tashvishlantirib qo'ydi. Hozirgi arab va turk manbalaridagi ma'lumotlarga ko'ra, Yaqin Sharq va Kichik Osiyo ustiga tushgan bu katta siyosiy tahlikaning oldini olishga qaratilgan ba'zi ilk harakatlar Sivas va Qohirada boshlanganini ko'ramiz. Amir Temurning harakatlarini yaqindan kuzatib turgan Qaysariya-Sivas hukmdori Qozi Burhoniddin Ahmad davlat arboblarni saroyiga yig'ib, bu tahlikaga qarshi kurash yo'llari, tadbirlarini belgilashga intildi. Majlisda Qozi Burhoniddin Ahmad bu safar temuriylar tahlikasi kuchayib borayotgani haqida batafsil so'zladi. Yig'ilgan amirlar qo'shimcha askar to'plashga, shaharlar va qal'alarni ta'mirlashga qaror qildilar. Mamluklar sultonining poytaxti Qohiraga Suriya shaharlaridagi hokimlar tarafidan yuborilgan maktublarda ham xalqning qo'rquv va hayajon ichida qolgani ma'lum qilinib, yordam so'ralgan edi. Vaziyat qaltisligini anglagan Barquq ham qo'shin majlisini chaqirdi. Yig'ilishda sulton katta qo'shin bilan yo'lga chiqish, yetarli qurol-yaroq va oziq-ovqat jamlash haqidagi taklifni

ma'qulladi. Xuddi shunday yo'l tutish haqida Suriyadagi noiblarga ham buyruqlar yuborilgandi.

Bu harakatlar davom etayotgan paytda Amir Temur, 1393-yilning oxiri 1394-yil boshida Kichik Osiyoga kirdi. Bu bilan u mazkur hududlarni egallash niyatida ekanligini ochiq ko'rsatgan edi.

REFERENCES

1. Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. Tarjimon Muhammad Ali Buxoriy. So'zboshi, tabdil, izohlar va ko'rsatkichlar mualliflari: Ashraf Ahmad, Haydarbek Bobobekov. Toshkent, "Sharq" nashriyot-matbaa konserni 1997.
2. Amir Temur jahon tarixida. Parij-Toshkent. "O'zbekiston" 1996.
3. Ibrohim Aka. Buyuk Temur davlati.
4. Ibn Arabshoh. 1-jild.
5. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. Fors tilidan Yu. Hakimjonov tarjimasi. Nashrga tayyorlovchi A.O'rinboyev. Toshkent, "O'zbekiston" 1996.
6. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. Fors tilidan Yu. Hakimjonov tarjimasi. Nashrga tayyorlovchi A.O'rinboyev. Toshkent, "O'zbekiston" 1996.
7. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. Fors tilidan Yu. Hakimjonov tarjimasi. Nashrga tayyorlovchi A.O'rinboyev. Toshkent, "O'zbekiston" 1996.
8. Yasar Yucel. Timurun Ortadogu-Anadolu seferleri ba sonuclari (1393-1402). Ankara, 1989.
9. Erol Güngör. Tarihte türkler. Istanbul, 1990.
10. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. Fors tilidan Yu. Hakimjonov tarjimasi. Nashrga tayyorlovchi A.O'rinboyev. Toshkent, "O'zbekiston" 1996.
11. Ibn Arabshoh. 1-jild. – T. 1992.
12. Temur tuzuklari. O'zbek, rus, ingliz, fransuz tillarida. Akademik B.Ahmedov tahriri ostida. /Fors tilidan A.Sog'univ va H.Karomatov tarjimasi. Toshkent, "G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti" 1996.
13. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. Fors tilidan Yu. Hakimjonov tarjimasi. Nashrga tayyorlovchi A.O'rinboyev. Toshkent, "O'zbekiston" 1996.
14. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. Fors tilidan Yu. Hakimjonov tarjimasi. Nashrga tayyorlovchi A.O'rinboyev. Toshkent, "O'zbekiston" 1996.
15. G'ulomov S. Amir Temur va Boyazid munosabatlari. // "Sharqshunoslik", 1996, B. 74-83. G'ulomov S. Amur Temur bilan Ahmad ibn Uvays Jaloyir munosabatlari. // "Sharqshunoslik", 1998.
16. G'ulomov S. Amir Temur va Boyazid munosabatlari. // "Sharqshunoslik", 1996, B. 74-83. G'ulomov S. Amur Temur

- bilan Ahmad ibn Uvays Jaloyir munosabatlari. // “Sharqshunoslik”, 1998.
17. G‘ulomov S. Amir Temur va Boyazid munosabatlari. // “Sharqshunoslik”, 1996, B. 74-83. G‘ulomov S. Amur Temur bilan Ahmad ibn Uvays Jaloyir munosabatlari. // “Sharqshunoslik”, 1998.
18. Abduraimov M.A. Temur va To‘xtamish. Toshkent, G‘. G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti 2001.
19. Tilman Nagel. Timur-zavoyevatel i islamskiy mir pozdnego srednevekovya. Rostov-na-Donu. “Feniks” 1997.
20. Lyusyen Keren, Akmal Saidov. Amir Temur va Fransiya. Toshkent. 1996.

